

Älvdalskans stavning – historia, nuläge och framtidsperspektiv

Ur eð byrdes og ur eð dšikk se

Älvdalskan har inte något allmänt accepterat stavningssystem, trots att man gjort flera försök att skapa ett sådant. Orsakerna till detta är framför allt följande: För det första innehåller älvdalskan flera språkljud som inte finns i svenskan, varför det inte är självklart hur man ska skriva dessa ljud. För det andra varierar språket, framför allt just i uttalet, mellan Älvdalens byar. En stavning som passar i en by passar därför inte alltid i en annan.

Man har skrivit på älvdalska i flera hundra år. Så länge man ristade på trä, använde man ända fram till 1900-talet runor, s.k. dalrunor. Men när man skulle skriva älvdalska med papper och penna, vilket man började göra i större omfattning vid 1900-talets början, var det det vanliga, latinska alfabetet som kom till användning. På denna ”den gamla goda tiden” fanns ännu inga stavningsregler, utan var och en skrev efter eget gottfinnande och efter sin egen näbb. Gemensamt var dock att man aldrig, eller ytterst sällan, använde några främmande bokstäver eller specialtecken. Många av de ljud som var speciella för språket blev därför endast ungefärligt återgivna. – Så var situationen fram till 1980-talet. Det var vid den tiden vanligt att älvdalingar klagade över att det var svårt att skriva och inte minst läsa älvdalska, eftersom det inte fanns några regler.

Första gången, såvitt jag vet, som ett genomarbetat, mer eller mindre heltäckande stavningssystem för älvdalskan offentliggjordes var 1982. Då publicerade jag i Hembygdsförningens tidning *Skansvakten* en artikel om stavningen. Där diskuterade jag först mina principiella utgångspunkter och gav därefter ett förslag till stavning av älvdalskans språkljud. Artikeln följdes upp med flera inlägg i olika tidningar, och 1984 presenterade jag i *Mora Tidning* mitt stavningsförslag i en något justerad form.

Ett mer konkret steg i utvecklingen mot en standardisering av älvdalskan togs 1986 i och med utgivningen av den första älvdalska ordboken för praktiskt bruk. I den tillämpade jag mitt stavningssystem med ytterligare någon justering. Som grund för ordbokens norm tog jag språket i de folkrika byarna nära Kyrkbyn, men med vissa avsteg där så kunde motiveras. Resultatet blev en i princip byneutral älvdalska, möjligen med en viss slagsida åt språket som det talas öster om Älven.

Samma år som ordboken utkom den första prosaboken på älvdalska, Hjalmar Larssons *Kununds in kumb*. Författaren stavar där på sitt eget sätt – utan några särskilda regler enligt vad han själv hävdade. Men man kan lägga märke till att Hjalmar, låt vara inte alltid konsekvent, på flera punkter använde sådana stavningar som jag pläderat för i mina skrifter.¹

De i ordboken föreslagna reglerna tillämpade jag i min översättning av Johannesevangeliet, som utkom 1989. Stavningen följer med något undantag ordbokens system. Denna översättning är det första exemplet på en längre älvdalsk text, skriven med en genomförd, explicit norm för stavning och grammatik.

År 2000 utkom *Rattš in*, en översättning av Kerstin Ekmans kortroman *Hunden*. För denna bok hade ett helt annat stavningssystem utarbetats. Bakom detta arbete stod en grupp inom språkföreningen *Ulum dalska* med Bengt Åkerberg i spetsen. Här infördes för första gången en rad bokstäver och specialtecken som man inte finner i svensk stavning.² Greppet välkomnades av somliga, men kritiserades av andra. Denna kritik har varit ett genomgående tema när det gäller *alla* stavningsförslagen. Dvs. förekomsten av diverse mer eller mindre främmande bokstäver och ”krumelurer” har mötts med skepsis, liksom de har skapat en del tekniska problem.

¹ Bl.a. nasalvokaler med underhängd krok, t.ex. *q*, vidare diftongen *uo* som i *stuol* ’stol’, i vissa fall också affrikatorna *tsj* och *dsj*, t.ex. *tsjär*, *dsjär*.

² Undantaget var nasalvokalerna enligt modellen *q*, vilken redan tidigare introducerats och tillämpats; se ovan.

21 maj 2015

Förekomsten av två konkurrerande stavningssystem (liksom visst missnöje med båda) föranledde *Ulum dalska* att tillsätta ett språkråd av specialister. Språkrådet fick till uppgift att föreslå en stavning för älvdalskan, och förhoppningen torde ha varit att denna nya stavning skulle ersätta alla existerande. År 2005 lade Språkrådet fram sitt förslag, vilket också antogs av föreningen i mars samma år. Denna nya stavning har sedan kommit tillämpas i flera skrifter. Framför allt vill jag nämna Bo Westlings översättning av *Le petit prince* 2007 och Björn Rehnströms originaltext *Trair byönnar i Övdalim* 2006. I grunden samma stavning använde jag också själv i andra upplagan av min ordbok 2006, även om ett par avsteg gjordes från Språkrådets system.

Mottagandet av Språkrådets förslag blev blandat. En del kritik framfördes, även i *Ulum dalskas* egen referensgrupp, vilket var en av anledningarna till att jag inte till 100% anammade förslaget i min ordbok 2006. Vad värre var, ”konkurrensen” mellan Åkerbergs stavning och Steenslands försvann inte, utan ersattes av en konkurrens mellan Åkerbergs system och Språkrådets (med eller utan justeringar). Trots allt arbete som lagts ned på stavningen av så många kunniga personer, var man på sätt och vis kvar i samma situation som tidigare.

År 2010 var det meningen att en ny, betydligt större ordbok och en ny, betydligt större grammatik skulle komma ut, författade av Steensland respektive Åkerberg. Som läget var då, skulle dessa båda arbeten ha fått två helt olika stavningar. Ordboken skulle ha stavats enligt Språkrådets riktlinjer (med eller utan smärre justeringar), och grammatiken skulle ha stavats i enlighet med Åkerbergs system. Eftersom det var förhoppningen att ordboken och grammatiken skulle komma att användas parallellt, var denna skillnad mellan stavningarna extra olycklig. Bengt Åkerberg och jag inledde därför ett informellt samarbete för att om möjligt jämka samman stavningarna. Vi kom snart till slutsatsen att det i det läget inte var möjligt att enas om ett gemensamt system, utan målet blev i stället att ta några små steg för att ändå minska skillnaderna. Så skedde också. Ordbokens stavning blev därmed fortfarande baserad på Språkrådets system men nu med vissa justeringar i riktning mot grammatikens stavning. I grammatiken, som utkom 2012, är situationen analog. Grammatikens stavning följer i huvudsak Åkerbergs tidigare system, men hänsyn har på flera punkter tagits till vårt jämningsarbete.

Detta är situationen i dag. Hur stavningarna i ordboken och grammatiken kommer att tas emot och fungera är det för tidigt att säga. Det är emellertid min förhoppning att vi ska kunna gå vidare på den inslagna vägen, dvs. att det ska gå att justera och jämka ihop de existerande stavningarna ytterligare. Målet borde fortfarande vara att på sikt få fram en stavning som alla (eller åtminstone en majoritet) kan enas om.

Ur ulum wið fårå framyvyr?

Man kan säga att det i dag existerar tre konkurrerande kvalificerade stavningar: Språkrådets från 2005, Steenslands från 2010 och Åkerbergs från 2012. Som jag nämnt ovan, hoppas jag att ett fortsatt arbete med stavningsfrågorna ska leda till allt färre skillnader och allt större enighet kring hur man ska skriva älvdalska. Mina tankar kring detta arbete skulle jag vilja formulera på följande sätt.

Man bör bygga på det stora och kvalificerade arbete som lagts ned på stavningen de senaste decennierna. Hjulet ska inte behöva uppfinnas på nytt! De konkreta lösningarna på stavningsproblemen bör man söka i de ovannämnda tre ”huvudkonkurrenterna”, nedan kallade de tre ortografierna. Endast om starka skäl föreligger, bör man gå utanför dessa. Det innebär också att på de punkter dessa tre system är samstämmiga, bör man inte göra några ändringar. Som exempel kan tjäna bokstaven *ð* som i *baða* ’bada’. Bokstaven är visserligen omtvistad, bl.a. av tekniska skäl, men eftersom den finns i alla tre ortografierna (och därmed har

kvalificerade överväganden bakom sig), bör den behållas.³ De tre ortografierna är också ense om att nasalvokaler bör markeras med en underhängd krok, som t.ex. i *kullq* 'flickan'. Visserligen finns det ett visst motstånd mot "alla dessa krokar", och visserligen skulle det gå att hitta en enklare teknisk lösning än denna, men mot bakgrund av enigheten bör vi se det som att "näskroken" har kommit för att stanna.⁴

Som ett tredje exempel kan vi ta *yö* som i *byörk* 'björk'. Trots att uttalet här varierar mellan *yö*, *yä* och *ye* (eller något mittemellan), och trots att min första läromästare tyckte att *yö* var *ien klianen buokstav* ('en dålig bokstav'), bör detta skrivsätt behållas. De tre ortografierna är ju här ense, och stavningen är väl etablerad.

Utmaningen ligger i att välja väg på de punkter där de tre ortografierna skiljer sig åt. Låt oss ta det älvdalska ordet för 'käppen' som exempel. Språkrådet förordar *storn*, Steensland 2010 har *stor'n*, och Åkerberg 2012 skriver *stor~~n~~*.⁵ Som jag ser det, bör man alltså här försöka enas kring något av dessa tre förslag och helst inte hitta på något fjärde. I detta fall är frestelsen inte heller särskilt stor, eftersom få alternativa lösningar har figurerat. Den största utmaningen utgörs nog av affrikatorna. Språkrådet förordar i detta fall skrivningar som *djär*, *tjär*, medan Åkerberg och Steensland lyckats enas om *dšär*, *tšär*. Helst borde alltså valet stå mellan dessa två alternativ. Skulle detta visa sig omöjligt, finge man gå vidare och se vilka seriösa förslag som figurerat tidigare i diskussionerna. Jag tänker här i första hand på *dsjär*, *tsjär* och *dzär*, *tzär*.

Till grund för avgörandena bör man lägga vissa allmänna principer:

- Stavningen bör vara enkel – men inte så enkel att den blir otydlig.⁶ Enkelheten bör också gälla det tekniska. Av två annars likvärdiga lösningar bör man välja den tekniskt enklaste.
- Stavningen ska vara tydlig – men inte så tydlig att den blir onödigt komplicerad.⁷
- Stavningen ska vara konsekvent, dvs. samma språkljud ska alltid stavas på samma sätt – såvida inte särskilda skäl föreligger.
- Stavningen ska vara så långt rimligt allmängiltig, dvs. byneutral. Av två alternativ väljs därför helst det som i sig kan täcka förekommande lokala uttalsvariationer.

Låt mig ge några exempel på hur man skulle kunna resonera kring stavningsproblemen utifrån dessa principer. Mina exempel hämtar jag bland de fall där det finns skillnader mellan de tre ortografierna.

1. Enkelhet

- a) Jag har ovan visat hur stavningen av det älvdalska ordet för 'käppen' varierar mellan de tre ortografierna: Språkrådet *storn*, Steensland 2010 *stor'n*, Åkerberg 2012 *stor~~n~~*. Vilket ska man välja? – Ser man till enkelheten, står det klart att något av de två förstnämnda vore att föredra.
- b) Ett annat exempel utgörs av affrikatorna. Tekniskt sett är det enklare att skriva *djär* och *tjär* som Språkrådet förordar, än att skriva *dšär* och *tšär* som Steensland och Åkerberg gör.

2. Tydlighet

- a) Exempelen under föregående punkt kan också användas för att illustrera tydlighetsargumentet. När det gäller 'käppen', är Åkerbergs *stor~~n~~* allra tydligast, men det är samtidigt mer komplicerat än de två andra. Språkrådets förslag *storn* är det minst tydliga. Där ser man inte

³ Ingenting hindrar dock att man i vissa informella sammanhang, t.ex. i sms-meddelanden, använder ett vanligt *d* i stället.

⁴ Däremot har frågan om exakt i vilka positioner man bör markera vokalnasalitet ännu inte slutgiltigt besvarats.

⁵ Ordet uttalas oftast med stavelsebildande *n* och med svag artikulation eller bortfall av *r*.

⁶ Att skriva alla älvdalska språkljud likadant, t.ex. som ett rakt streck, vore höjden av enkelhet, men med läsningen av detta skulle det bli värre.

⁷ Att skriva älvdalska med fonetiskt alfabet och därvid återge alla detaljer skulle bli utomordentligt tydligt, men vem skulle i längden orka skriva och läsa på det viset?

att *rn* i detta fall ska uttalas på ett annat sätt än t.ex. i *torn* och *garn* (se not 5). Den enda skrivning som både är rimligt tydlig och rimligt enkel är *stor'n*.⁸

b) När det gäller affrikatorna, är Språkrådets *djär*, *tjär* otydligt, eftersom de kan förväxlas med andra ljud i äldalskan⁹ (och svenskan). Skrivningarna *dşär*, *tşär* däremot är entydiga. Vi ser alltså att enkelhetsargumentet i detta fall kommer i konflikt med entydighetsargumentet. Vilket ska man välja? – Jag anser att tydlighetsargumentet är viktigast, men att enkelhetsargumentet inte heller får underskattas. Därför förordar jag stavningarna *dşär*, *tşär*, men föreslår att dessa ersätts med de i princip likvärdiga *dsjär*, *tsjär*, när de tekniska möjligheterna är begränsade.

3. Konsekvens

Oenighet råder hur man ska skriva nasalvokaler framför *m* och *n*, när nasaliteten inte beror på dessa konsonanter utan finns där redan ”från början”. Språkrådet föreslår att nasaliteten inte markeras, t.ex. i *sjåmm* ’vi ser’ (av verbet *sjå*, med nasal vokal). Detta följs av Steensland 2010 (dock med annan vokal: *sjomm* av *sjq*), medan Åkerbergs system markerar nasaliteten i *sjömm*.¹⁰ Vilket ska man välja? – Om man som Åkerberg markerar nasaliteten, får man en mer konsekvent stavning av ordet *sjq* med dess böjningsformer: *sjq* – *sjqmm* – *sjqið*. Ser man alltså till konsekvensen inom orden, vore en stavning som *sjqmm* att föredra.

4. Allmängiltighet

Det äldalska språkljud som varierar mest mellan byarna torde vara diftongen t.ex. i det äldalska ordet för ’stol’. Språkrådet föreslår stavningen *stuol*, Steensland 2010 har detsamma, medan Åkerbergs system har *stuäl*. Vilket ska man välja? – I byarna väster om Älven börjar diftongen i regel på ett *o*-ljud, medan den på östra sidan i regel börjar på ett *u*-ljud. Den andra delen av diftongen varierar dessutom på båda sidor om Älven. Om man vill skriva en by-neutral, alltså mer allmängiltig äldalska, rekommenderar jag *uo* som i *stuol*. Denna stavning torde vara begriplig för alla oavsett bymål, och den är avsedd som en kompromissymbol (alltså inte som en ljudenlig stavning!) för alla förekommande varianter. Vill man däremot skriva en mer lokalt färgad äldalska, passar *uä* bra för flera bymål på östsidan.

Sammanfattning av de konkreta punkter i stavningen som diskuterats ovan¹¹

| Språkrådet 2005 | Steensland 2010 | Åkerberg 2012 | Förslag |
|---------------------------|---------------------------|---------------------------|---|
| <i>baða</i> | <i>baða</i> | <i>baða</i> | <i>baða</i> |
| <i>kullq</i> | <i>kullq</i> | <i>kullq</i> | <i>kullq</i> |
| <i>byörk</i> | <i>byörk</i> | <i>byörk</i> | <i>byörk</i> |
| <i>djär</i> , <i>tjär</i> | <i>dşär</i> , <i>tşär</i> | <i>dşär</i> , <i>tşär</i> | <i>dşär</i> , <i>tşär</i> (<i>dsjär</i> , <i>tsjär</i>) ¹² |
| <i>storn</i> | <i>stor'n</i> | <i>stor'n</i> | <i>stor'n</i> |
| <i>sjåmm</i> | <i>sjomm</i> | <i>sjömm</i> | <i>sjömm</i> |
| <i>stuol</i> | <i>stuol</i> | <i>stuäl</i> | <i>stuol</i> ¹³ |

⁸ Resonemanget förutsätter att det verkligen finns en tydlig skillnad i uttalet mellan t.ex. *stor'n* och *torn*. Detta varierar hos de äldalsktalande.

⁹ I äldalskan förekommer även kombinationen *d + j*, som i *djärv* ’djärv’ och *t + j*, som i *tjäg* ’(åker)teg’.

¹⁰ Observera att Åkerberg sätter nasalkroken redan under *i*. Detta påverkar emellertid inte resonemanget.

¹¹ Blå färg markerar samstämmighet mellan de tre ortografierna, röd färg de punkter där oenighet råder. Mina förslag markeras med grönt.

¹² Stavningarna inom parentes rekommenderas när de tekniska möjligheterna är begränsade.

Slutkommentar

Mina resonemang ska uppfattas just som resonemang och som utgångspunkt för vidare diskussioner, och inte som definitiva lösningar på stavningsproblemen. Dessa frågor bör avgöras i annan ordning, där de som har älvdalska språket som sitt modersmål måste ha ett avgörande inflytande.

Tillägg 2013

Sedan jag skrev ovanstående, har det gått en tid, och jag har hunnit ge ut en ny skrift på älvdalska, nämligen en översättning av Markusevangeliet (se under annan flik på hemsidan). I samband med det arbetet fick jag anledning att tänka över stavningsproblematiken igen. Jag kom då fram till att jag inte ville göra några större förändringar på egen hand, eftersom man först borde diskutera igenom sådana i ett bredare forum. Samtidigt var och är jag mån om att stavningsarbetet inte stannar av. Målet bör vara att minska skillnaderna mellan de existerande stavningssystemen. Resultatet av dessa funderingar blev en kompromiss. Jag bestämde mig för att i princip tillämpa samma stavningsregler som i ordboken från 2010. I ett litet men väsentligt avseende ändrade jag dock stavningen till den som gäller i Åkerbergs grammatik. På det viset har avståndet mellan min och Åkerbergs stavning minskat med ytterligare ett litet steg.

I Åkerbergs system skiljer man på t.ex. *ienn bil* och *ien bil*, liksom på *iett aus* och *iet aus*. Med *ienn bil* och *iett aus* menas just 1 bil eller 1 hus och inte t.ex. 2, medan *ien bil* och *iet aus* är mer obestämt. I det första fallet är det fråga om räkneord, i det andra om den s.k. obestämda artikeln. Uttalet är ju också olika. *Ienn* och *iett* uttalas längre och mer betonat än *ien* och *iet*.

I Språkrådets och ordbokens stavning har man ett annat system. Där skriver man alltid *ien* och *iett*, oavsett uttal och betydelse. I Markusevangeliet har jag alltså övergivit det skrivsättet och anammat Åkerbergs. Det ger följande tabell:

| Språkrådet 2005 | Steensland 2010 | Åkerberg 2012 | Markus 2013 | Betydelse |
|--------------------|--------------------|------------------|----------------|------------------|
| <i>ien</i> | <i>ien</i> | <i>ienn</i> | <i>ienn</i> | räkneord |
| <i>ien</i> | <i>ien</i> | <i>ien</i> | <i>ien</i> | obestämd artikel |
| <i>iett</i> | <i>iett</i> | <i>iett</i> | <i>iett</i> | räkneord |
| <i>iett</i> | <i>iett</i> | <i>iet</i> | <i>iet</i> | obestämd artikel |

Argumenten för denna förändring är goda och borde inte vara kontroversiella. Att alltid skriva *ien* och *iett*, både som räkneord och obestämd artikel, är både inkonsekvent och missvisande (otydligt). Möjligen kunde man hävda att skrivsättet är enkelt, eftersom det känns igen från svenskan. Men å andra sidan avspeglar det inte förhållandena i älvdalskan på ett bra sätt, och det bör ju vara viktigare. Det är intressant att notera att många älvdalingar genom åren spontant skrivit *iet* (och inte *iett*) som obestämd artikel. Och i boken *Lisslprinsn*, där stavningen ska föreställa följa Språkrådets system, finner vi samma växling mellan obetonat *iet* och betonat *iett*. Det stärker mig i min övertygelse att ändringen är befogad.

Fördelen med denna förändring är alltså att stavningen blir mer konsekvent och ljudenlig. Dessutom blir den tydligare. Läsaren ser då direkt om den skrivande menar *ienn bil*, dvs. 1 bil och inte 2, eller om han bara menar obestämt *ien bil*. Den där skillnaden kan många gånger vara ganska väsentlig. Flera språk, t.ex. engelska och ryska, har olika ord för *ienn* och *ien*, liksom för *iett* och *iet*. Nynorskan är i detta avseende ganska lik älvdalskan. Där stavar man räk-

¹³ Vid återgivande av visst lokalt färgat språk: *stuäl*.

21 maj 2015

neorden *éin* och *eitt*, medan den obestämda artikeln skrivs *ein* och *eit*. Det skulle därför inte vara någon älvdalsk *wiðlyptugiet* att skilja på *ienn* och *ien* i skrift, liksom på *iett* och *iet*.

Jag har med avsikt varit ganska mångordig i min redogörelse för denna lilla ändring. Jag ville ge läsaren möjlighet att se hur argumentationen kan se ut, när man diskuterar älvdalska stavningsproblem.

Jag välkomnar alla synpunkter på detta, enklast via e-post lars.steensland@telia.com. Det går också bra att ringa på 046-123 061.

Lars Steensland